

І. С. ПОХИЛЕНКО

Ірина Сергіївна Похиленко, кандидат юридичних наук, доцент, доцент Київського університету права НАН України

КАТЕГОРІЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ, ДОБРОСОВІСНОСТІ ТА РОЗУМНОСТІ У ГОСПОДАРЬСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ

Відповідно до ч. 2 ст. 7 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 року, для забезпечення справедливого та неупередженого розгляду справ у розумні строки, встановлені законом, в Україні діють суди першої, апеляційної, касаційної інстанцій і Верховний Суд України. В свою чергу, стаття 3 Цивільного кодексу України, говорячи про основні засади цивільного законодавства акцентує увагу на судовому захисті цивільного права та інтересу, справедливості, добросовісності та розумності.

Аналізуючи положення ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (далі – Конвенція), яка проголошує, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, слід відмітити, що Конвенція вимагає від держави, яка її ратифікувала вжиття всіх необхідних заходів для розгляду справи протягом розумного строку, у зв'язку з чим було прийнято Закон України від 23 лютого 2006 р. «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». Цей Закон регулює відносини, що виникають у зв'язку з обов'язком держави виконати рішення Європейського суду з прав людини у справах проти України, з необхідністю усунення причин порушення Україною Конвенції і протоколів до неї, з впровадженням в українське судочинство та адміністративну практику європейських стандартів прав людини, зі створенням передумов для зменшення числа заяв до Європейського суду з прав людини проти України. Відповідно до ст. 17 вищезгаданого Закону суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Європейського суду з прав людини як джерело права.

Хоча частково це питання і висвітлювались у працях С. Ю. Бурлакова, Є. В. Ісаєвої, В. Е. Беляневича, С. Ф. Демченка, Н. В. Іванюти, А. І. Дрішлюка, В. В. Луця, проте, вважаємо за необхідне, звернути увагу на цю проблематику та запропонувати своє бачення.

Метою дослідження є аналіз вітчизняного законодавства у цій сфері, практики Європейського суду з прав людини, дослідження наукових підходів, на підставі чого сформулювати свої пропозиції із вдосконалення положень процесуального законодавства.

Розгляд вищенаведених категорій, розпочнемо із поняття «справедливість». Так, Аристотелем вперше проведений ґрунтовний поділ справедливості як відплати, зрівняльної й пропорційно-розподільчої справедливості, простежені важливі взаємозв'язки власне етичних і правових, політичних, а також соціально-економічних аспектів справедливості¹. На думку китайського мудреця Мо-цзи, Мен-цзи, справедливість – це належний стан речей у суспільстві, державі й світі².

Важливий вклад у розуміння справедливості (правової справедливості) вніс родоначальник німецької класичної філософії І. Кант³. Він вважав, що заходи, які б забезпечували правову справедливість, мають обов'язково випереджати й підготовлювати всі інші урядові акції, які мають за мету, скажімо, розвиток економічної самостійності населення, зростання добробуту держави тощо. На його думку, жодна із започаткованих владою крупних соціальних реформ не матиме успіху, якщо їй не передуватиме низка строго-правових заходів, спрямованих на викорінювання «до правового» минулого, на запобігання злочинам, найбільш властивим такому минулому. Тільки повністю розрахувавшись з останнім, понуджуюча влада може розраховувати на те, що її ініціатива зустрінє схвалення й підтримку підданих.

Серед гуманістів епохи Відродження своїми поглядами на досліджувані категорії вирізняється Станіслав Оріховський. Історії відоме його звернення до короля Польщі, із закликом дбати про справедливість: «якщо хочеш у країні зажити слави найсправедливішого». Справедливість бачиться мислителем як особиста риса людини. Також він виокремлює іншу справедливість, ту, що «тримається на законах... Цю другу частину справедливості ти мусиш цінувати у твоїй державі, яка є немов ліками для зцілювання ран, а першою є справедливість, а не сила»⁴. На думку С. Оріховського, справедливість – це душа держави, головна чеснота, на основі якої мають вирішуватися всі питання⁵. Станіслав Оріховський вважав, що справедливість у Речі Посполитій є ніби душею в тілі... (держави, позбавлені справедливості, є ні чим іншим, як справжньою злочинністю), то і дбав про справедливість у Польщі як про власну душу⁶.

Повертаючись до реалій сьогодення, слід відмітити, що категорія справедливості широко використовується у процесуальному законодавстві, так особа, вперше призначена на посаду судді, набуває повноважень судді після складення присяги судді такого змісту: «Я, (ім.'я та прізвище), вступаючи на посаду судді, урочисто присягаю об'єктивно, безсторонньо, неупереджено, незалежно та справедливо здійснювати правосуддя, підкоряючись лише закону та керуючись принципом верховенства права, чесно і сумлінно виконувати

обов'язки судді, дотримуватися морально-етичних принципів поведінки судді, не вчиняти дій, що порочать звання судді та принижують авторитет судової влади».

Особливої уваги заслуговує рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 р. № 15-рп/2004, відповідно до якого, справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню.

В науковій літературі⁷ виділяють такі ознаки справедливості:

а) інституційність, тобто пов'язаність та вплив на організацію господарських судів (системи мереж, призначення суддів господарських судів, зупинення їх повноважень і звільнення з посади, створення необхідних організаційно-технічних та інформаційних умов для діяльності суддів, матеріальним і соціальним забезпеченням суддів тощо);

б) детермінаційність, тобто досягнення оптимальної можливості ініціювання судової процедури через вимоги доступності правосуддя;

в) процесуальність, тобто досягнення необхідного балансу між процесуальною правомочністю учасників господарського судочинства для відстоювання своїх позицій в умовах відсутності переваги будь-кого в процесі;

г) імплементаційність, тобто органічне поєднання вимог правової визначеності судового акту з його неухильним виконанням.

Підсумовуючи викладене, ми підтримуємо позицію Н. В. Іванюти, який визначає категорію справедливості як організацію розгляду та вирішення господарського спору, який в результаті координаційної, універсальної, імперативної характеристик забезпечує необхідний ступінь детермінаційності, інституційності, збалансованості процесуальної правомочності учасників, імплементаційності судових актів з метою захисту прав і охоронюваних законом інтересів.

У господарському судочинстві широкого поширення набула категорія добросовісності. Традиційно вона бере свій початок від концепції *bona fides* в позовному провадженні в римському праві. В Римі для впливу на позивачів, які безпідставно пред'являли позови, були встановлені заходи у вигляді штрафу. Відповідач міг вимагати від позивача принести присягу про те, що останній діє добросовісно. Претор розглядав як делікт преторського права той випадок, коли позивач подавав позов з єдиним наміром вести процес, знаючи, що право, про яке він стверджує, насправді не існує. Такий позов завжди передбачав недобросовісність позивача. Але навіть при його добросовісності легковажність, з якою він розпочав процес, тягнула для нього штрафні санкції. Так, у випадку пред'явлення позову про образу виправданий відповідач, в свою чергу, міг переслідувати свого обвинувача, навіть якщо той був добросовісним, і змусити його сплатити собі десять частину того, що вимагалось з нього першочергово (Гай. 4. 177-180)⁸.

Позовне провадження в Римі було частиною приватного права та не виділялось в окрему галузь права. Водночас, вищенаведені приклади концепції *bona fides* знайшли свій прояв і в сучасному процесуальному праві України. Правило щодо відповідальності недобросовісної сторони у процесі закріплено у Господарському процесуальному кодексі України. Так, згідно зі ст. 49 ГПК, якщо спір виник внаслідок неправильних дій сторони, господарський суд має право покласти на неї судовий збір незалежно від результатів вирішення спору.

Частина 3 ст 22 Господарського процесуального кодексу України, говорить, що сторони зобов'язані добросовісно користуватися належними їм процесуальними правами. Проте, на сьогоднішній день, поширення набула проблема зловживання сторонами своїми правами. В якості прикладу, слід навести положення Постанови Вищого господарського суду України «Про деякі питання практики застосування Господарського процесуального кодексу України судами першої інстанції» від 26 грудня 2011 р. № 18, відповідно до якої до зловживань сторонами своїми правами слід віднести:

1) неподання або несвоєчасне подання стороною у справі, іншим учасником судового процесу доказів з неповажних причин, спрямоване на затягування судового процесу;

2) подання учасниками судового процесу:

а) клопотань (заяв) про вчинення господарським судом не передбачених ГПК процесуальних дій;

б) подання другого і наступних клопотань (заяв) з одного й того самого питання, яке вже вирішено господарським судом;

в) апеляційних і касаційних скарг на процесуальні документи, дія яких на момент подання такої скарги закінчилася (вичерпана), – наприклад, на ухвалу про зупинення провадження у справі після поновлення провадження в останній;

3) нез'явлення представників учасників судового процесу в судові засідання без поважних причин та без повідомлення причин, якщо їх явку судом визнано обов'язковою.

Підсумовуючи викладене, щодо категорії добросовісності, можна дійти висновку, що в господарському процесі *добросовісною* має вважатися сумлінна і чесна поведінка сторони, при виконанні суб'єктивних обов'язків і здійсненні суб'єктивних прав, уникаючи порушення прав іншої сторони та дій, що можуть ускладнити судовий розгляд.

Наступною категорією, яку ми розглянемо, є розумність. Вона також використовується у процесуальному законодавстві. Стаття 3 Кодексу адміністративного судочинства України, містить визначення поняття розумний строк. Відповідно до якої, розумний строк – це найкоротший строк розгляду і вирішення адміністративної справи, достатній для надання своєчасного (без невиправданих зволікань) судового захисту порушених прав, свобод та інтересів у публічно-правових відносинах. Для кращого розуміння природи категорії «розумність» з'ясуємо її зміст.

У тлумачному словнику В. І. Даля⁹ розумність визначається через призму прикметника розумний і розглядається в двох аспектах: 1) той, хто володіє розумом; 2) тямущий, розсудливий, доцільний. На підставі цього можна зробити висновок, що розумність може характеризувати як особу – учасника господарсько-процесуальних відносин, так і її дії та певні процеси і явища. У господарсько-процесуальному ракурсі найбільш вдале визначення розумності надав С. Ф. Демченко¹⁰, визначивши її як зважене вирішення питання регулювання економічних відносин з урахуванням усіх учасників, а також інтересів громадян (публічного інтересу).

Отже, розумність у господарському судочинстві можна визначити як пов'язану з добросовісністю та справедливістю властивість зовнішнього прояву поведінки учасника господарсько-процесуальних відносин з точки зору необхідності, правомірності, обґрунтованості, такої поведінки, яка полягає у передбаченні таким учасником обставин, що можуть вплинути на його права і обов'язки та обов'язки інших учасників господарського процесу.

Крім того, слід згадати критерії оцінювання розумності розгляду справи, що визначаються Європейським судом з прав людини, при розгляді справ викладені в листі Верховного суду України від 25 січня 2006 р. № 1-5/45 «Щодо перевищення розумних строків розгляду справ». Такими критеріями є: складність справи, поведінка заявника та поведінка органів державної влади (насамперед суду); відповідальність держави за затягування провадження у справі, як правило, настає в разі нерегулярного призначення судових засідань, призначення судових засідань з великими інтервалами, затягування при переданні або пересиланні справи з одного суду в інший, невжиття судом заходів для дисциплінування сторін у справі, свідків, експертів, повторного направлення справи на додаткове розслідування чи новий судовий розгляд.

Говорячи про складність, слід згадати справу Претто проти Італії, коли Європейський суд з прав людини не визнав порушенням критерію «розумності строку» розгляд справи про відступлення землі протягом трьох років шести місяців та п'яти днів, оскільки юридична проблема була складною. Мова йшла про застосування нового закону, який не містив конкретних вказівок на те, чи є право переважної покупки достатньою підставою для вимоги на переуступку майна, вже проданого третій особі. Тому відкладення вирішення цієї справи до розгляду аналогічної справи пленарним засіданням Касаційного суду, хоча це призвело до затягування розгляду, було розумним.

Оцінюючи наступний критерій розумності строку судового розгляду – поведінку заявника, слід згадати декілька справ. Так, у справі Юніон Аліментаріа Сандерс С. А. проти Іспанії, де Суд зазначив, що заявник зобов'язаний лише демонструвати готовність брати участь на всіх етапах розгляду, що мають безпосереднє відношення до нього, утримуватися від використання прийомів по зволіканню справи, а також максимально використовувати всі засоби внутрішнього законодавства для прискорення процедури слухання. Він не буде відповідальним за відкладення, викликані станом його здоров'я, оскільки вони пов'язані з форс-мажорними обставинами. У справі Чирикоста та Віола проти Італії Європейський суд з прав людини вирішив, що 15-річний строк розгляду не є невиправданим, оскільки заявники 17 разів зверталися з проханням про відстрочку процесу та не заперечували проти вимог іншої сторони, що висловлювалися 6 разів, про перенесення розгляду. Однак, як було визнано рішенням у справі Карнаушенко проти України, поведінка заявника не буде розглядатися як така, що спричиняє затягування процесу, якщо він використовує засоби оскарження, доступні за національним законодавством, з метою захисту власних інтересів.

Досліджуючи наступний критерій розумності строку судового розгляду – поведінку державних органів, слід згадати справу Гінчо проти Португалії, де Європейський суд з прав людини визнав порушенням п. 1 ст. 6 Конвенції розгляд справи Окружним судом Віла Франка де Хіра протягом трьох років десяти місяців та вісімнадцяти днів, оскільки справа залишалася без руху двічі: більше шести місяців, коли очікували виконання направлено до Лісабону доручення про вручення позовної заяви відповідачу, та більш півтора роки, які знадобилися для надання позивачам заперечень відповідачів. У справі Аллене Де Рибемон проти Франції, розгляд якої здійснювався приблизно одинадцять років і вісім місяців, Європейський суд з прав людини знайшов порушення вимоги «розумного строку судового розгляду» у тому, що судові органи неодноразово відмовляли заявнику задовольнити прохання про надання йому доказу, який для нього був суттєво важливим, що призвело до затримки судового розгляду більше, ніж на вісім років.

Підсумовуючи викладене, можна дати наступне визначення **розумного строку судового розгляду** – це найкоротший період у часі встановлений у нормах закону або призначений судом в залежності від складності справи, поведінки учасників судового розгляду та державних органів, визначений точною календарною датою чи вказівкою на подію, яка неминуче має настати, протягом якого чи до якого судовий орган (суддя) або інші учасники судового процесу вправі або зобов'язані вчинити певну процесуальну дію або сукупність таких дій для вирішення господарської справи.

Слід зауважити, що в багатьох країнах рішення Європейського суду з прав людини стали певним імпульсом у сфері забезпечення своїх громадян ефективним засобом правового захисту, який би дозволив виявити відповідне порушення і надавав би особі право на отримання компенсації у цьому зв'язку. Так з

метою приведення внутрішнього законодавства у відповідність з вимогами Конвенції в Італії діє закон, ухвалений 24 березня 2001 року, який запроваджує правовий засіб вирішення спору щодо «розумної тривалості» судового розгляду на національному рівні. На виконання рішень Європейського суду з прав людини відповідні закони також прийняті в Хорватії, Словацькій Республіці, Російській Федерації та Республіці Молдова. Були певні спроби прийняти відповідний нормативно-правовий акт і у вітчизняного законодавця. Перша спроба була 7 червня 2007 року – проект Закону № 3652 про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту права особи на досудове провадження, розгляд справи судовим органом або виконавче провадження протягом розумного строку, проте, проект було відкликано 23 листопада 2007 року; друга спроба була 28 січня 2009 року, коли на розгляд було внесено законопроект № 3665, який також був відкликаний 11 березня 2010 року.

Отже, було б добре, коли б вітчизняний законодавець прийняв Закон України «Про компенсацію за порушення права на судовий розгляд в розумний строк».

Підсумовуючи викладене, слід відмітити, що застосування категорій справедливості, добросовісності та розумності є необхідним при винесенні господарськими судами рішень та допомагає уникнути зайвих необґрунтованих витрат учасників судового процесу.

¹ *Аристотель*. Большая этика / Аристотель // Аристотель. Сочинения: [в 4 т.] – М.: Мысль, 1983 – Т. 2. – 686 с.

² *Історія Стародавнього світу* / За ред. Уткіна А. І. – К., 2005. – 282 с.

³ *Кант І.* Критика чистого розуму / Иммануил Кант. – М., 1994. – 574 с.

⁴ *Orzechowski St.* Polityka Królestwa Polskiego. – Przemysł, 1984.

⁵ *Історія філософії України: хрестоматія*. – К., 1993. – 553 с.

⁶ *Українська література XIV–XVI ст.* / [упор. В. Л. Микитась]. – К.: Наукова думка, 1988. – 600 с.

⁷ *Іванюта Н. В.* Щодо принципу справедливості в господарському судочинстві // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – № 2. – С. 184. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pap.in.ua/2_2013/Ivaniuta.pdf

⁸ *Римское частное право* / Под ред. И. Б. Новицкого, И. С. Перетерского. – М.: Юрист, 1999. – С. 82.

⁹ *Даль В. И.* Толковый словарь живого великорусского языка / В. И. Даль; под ред. К. В. Виноградовой. – М.: Русский язык, 1980. – Т. 4. – С. 53.

¹⁰ *Демченко С. Ф.* Теоретико-методологічні засади ефективності господарського судочинства: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.04 / Демченко Сергій Федорович. – К., 2010. – С. 312.

Резюме

Похиленко І. С. Категорії справедливості, добросовісності та розумності у господарському судочинстві.

У наведеній статті розглянуто проблеми формування прогресивної національної господарсько-процесуальної доктрини на засадах принципів справедливості, добросовісності та розумності. Досліджено існуючі підходи до цих категорій та на підставі їх узагальнення надано авторське бачення цього питання.

Ключові слова: справедливість, добросовісність, розумність, принципи, господарське судочинство, Європейський суд з прав людини.

Резюме

Похиленко И. С. Категории справедливости, добросовестности и разумности в хозяйственном судопроизводстве.

В этой статье рассмотрены проблемы формирования прогрессивной национальной хозяйственно-процессуальной доктрины на основе принципов справедливости, добросовестности и разумности. Исследованы существующие подходы к этим категориям, и на основании их обобщения представлено авторское видение этого вопроса.

Ключевые слова: справедливость, добросовестность, разумность, принципы, хозяйственное судопроизводство, Европейский суд по правам человека.

Summary

Pokhilenko I. Categories of fairness, integrity and rationality in economic legal procedure.

This article discusses the problem of forming progressive national economic and procedural doctrine based on the principles of fairness, integrity and rationality. Existing approaches to these categories are investigated, and on the basis of their generalization author's vision of this question is provided.

Key words: fairness, integrity, rationality, principles, economic legal procedure, the European Court of Human Rights.

Отримано 30.11.2013